

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ

ВЕСТНИК

СЕРИЯ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

BULLETIN

ORIENTAL SERIES

5(66) 2013

ЭЖ 81'271; 82.085; 808.5

С.Б. Бөрібаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: sofikazgu@mail.ru

Абай шығармаларындағы араб сөздерінің қолданылу ерекшеліктері

Аңдатпа. Кірме сөздерге басқа тілдерден әр түрлі себептермен енген сөздер жатады. Қазақ тілінде моңғол, араб және иран, орыс тілінен енген сөздердің саны мол. Моңғол тілінен сөз ену кезеңі XI-X ғасыр деп саналады. *Абдыра, алтын, аймақ, аға, жиен, бажса, балта, бұрғы, бура, бұқа*, т. б. араб, иран тілінен сөз ену орта ғасыр деп шамаланады. Қазақ тіліне араб-иран сөздері тәжік, өзбек тілдері арқылы мынадай жолдармен енді. 1. Шаруашылық, сауда қатынастары арқылы енген сөздер: *айна, таға, базар, таба, орамал, перде, таразы, мақта*, т. б. 2. Мәдени және ғылыми қарым-қатынастар арқылы, әсіресе, Фирдауси, Науаи, Омар Хаям, Хафиз шығармаларымен енді. Мәселен, *мектеп, мереке, емтихан, ғылым, ғалым, пән, медресе, қағаз, қалам, мағлұмат* т. б. 3. Дінмен енген сөздер: *шариғат, ораза, намаз, аруақ, ақырет*, т. б. Міне, қазақ тіліне араб-иран тілінен сөздер осындай үш түрлі жолмен келіп енді.

Түйін сөздер: шығарма, өлең, кірме сөз, тіл, өзгеру, әдебиет, мәдениет.

Қай тілдің болса да, сөздік құрамы өзінің даму барысында басқа тілдерден енген сөздермен де толысып отырады. Бір тілден екінші тілге сөз ену тарихи жағдайға және экономикалық, сауда, мәдени қатынастарға байланысты болады. Мұндай мемлекетаралық қатынастар халықтардың бір-біріне зат алмастыруымен қатар, ол заттардың атауларын да ауыстыруға мүмкіндік береді. Өзара көршілес елдердің тілдері әр түрлі мәдени-экономикалық, саяси-жімшілік қарым-қатынастар арқылы бірінен екіншісіне ауысып, жаңа сөздермен, жаңа атаулармен толығып отырады. Қазақ халқы азиялық бөліктегі елдермен, шығыс елдерімен тығыз байланыста болғаны бәрімізге аян. Осы қарым-қатынас нәтижесінде қазақ тіліне араб, парсы, басқа түркі тілдерінен біраз сөздер енген. Араб және парсы сөздерінің қазақ халқының тілдеріне ену себептерін Р.Сыздықова өзінің «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты еңбегінде былай көрсетеді. «...Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген халықтардың Ислам дініне енуі, там-тұмдап болса да мұсылманша /арабша/ оқу-ағартудың орын алуы, орта ғасырлық түркі әдебиетінің қазақ қауымына да таныс болуы сияқты факторлар себеп болды...» [1,199-б.].

Абай Құнанбаев – қазақ әдебиеті тарихында ғана емес бүкіл қазақ халқының тарихындағы ерекше құбылыс, өзгеше белес. Ол – қазақ халқының тұтас бір заманындағы ақыл-ойының, мәдениетінің, өнері мен әдебиетінің, тілінің айнасы. Абай көптеген шығыс ақындарының шығармаларымен, араб, иран, шағатай, (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қиссалармен 13-14 жасында танысады, Шығыстың Низами, Науаи, Сағди, Хафиз, Физули сияқты ұлы ғұлама, классик ақындарына бауыр басады. Ұлы ақынның творчествосын зерделеп жүрген зерттеушілердің деректері бойынша «Абай сөздіктерінің әртүрлі салалары» деген бөлімінде Абайдың қара сөздері мен өлеңдеріндегі қолданылатын араб, парсы сөздерінің жалпы саны 374, соның 162-сі өлеңдерінде кездеседі екен [2].

Абай шығармалары тіліндегі кірме сөздер негізінен екі үлкен топқа бөлінеді: араб-парсы және орыс сөздері. Олардың әрқайсысын ақын өмір сүрген кезеңдегі қалың көпшілікке түсінікті-түсініксіздігіне, актив-пассивтігіне (қолданылуына) қарай іштей екі топқа жіктеуге болады:

Араб-парсы сөздері: а) *ар, абырой, амал,*

адал, арам, әскер, әйел, дәулет, дәурен, зайып, зейін, күмән, қадыр, құрмет, қиял, құдай, Алла, молда, мешіт, шәкірт, хат т. с. с.; ә) *аррахман, батил, жаһил, исбат, интинжа, мағмұр, мағрифат, мағишат, мәслих, латиф, ниһаят, салахият, тақриб, тахмин* т. с. с. [3].

Бұрыннан қазақтың жалпы халықтық тілінде қалыптасқан шығыс сөздерін Абай лирикалық өлеңдерінде, қара сөздерінде жатсынбай еркін қолданады. Олар дінге, оқу-ағартуға, өнер-білімге, әкімшілікке, сауда-саттыққа т. б. қатысты болып келеді. Араб-парсы сөздерінің басым көпшілігін, жалпы халықтық тілдегі сияқты, Абайда да дерексіз ұғым атаулары құрайды (*ар, абырой, мейір, нала, парыз, қаһар, қиял, құдірет, дәурен* т. б.). Абай тілі лирикасының бір ерекшелігі – мұнда қазақ тіліне еңбеген араб-парсы сөздерінің де қолданылғандығы. Олар, негізінен, Абайдың қарасөздерінде, онда да барлығында емес, тақырыбына қарай белгілі біреулерінде ғана шоғырланған. Абай халықтың шешендік сөздерінің байлығынан мол сусындап, шешендік өнерді еркін меңгерген. Мысалы 27-сөзін Сократтың шәкірті Аристодиммен сұхбаты түрінде береді. Осы қара сөзіндегі араб сөздері: 1. Абай табарака уа тағала (арабша) – бастаушы ұлы тәңір (Алла тағалаға эпитет ретінде айтылатын атау). 2. *Бәйт*шілігі (арабша) – өлең, жыр. 3. *Хауаси* (арабша) – Хауа ана. 4. *Хамса захри* (арабша) – бес сыртқы (сезім). 5. *Ғазиз* (арабша) – 1) қадірлі; 2) сүйікті. 6. *Ижтиһад* (арабша) – ынта, жігер. 7. *Тахқиқ* (арабша) – бұл жерде: рас, дәлме-дәл. 8. *Іңкәр* (арабша) – қарсылық. Бұларда философия мен моральға қатысты ой-пікірін айтуда автор осы салалардағы ұғымдардың араб тілінде қалыптасқан атауларын қазақшаламай, сол күйінде пайдаланды. Мысалы, *саниғ* (өндіруші, жасаушы), *салахият* (жарамдылық), *сәмиғ* (тыңдаушы), *тахмин* (болжау, бағалау), *хасил* (нәтиже) т. б. Тіпті кейде арабша тұтас тіркестерді қолданады (*иман тақлиди, жәлиб мәнфағат, уәфқи музаррат* т. б.). Бұл қолданыстар стильдік мақсатты көздеген. Шығыс сөздерін пайдалануда Абай ұстаған бір бағыт – сол кезде айтылуы мен жазылуы жағынан қалыптасып болмаған сөздер қатарының әрқайсысына дербес мағына төлу әдісі. Мысалы, Абай *ғашық – асық, гаділет – әділет, харекет – әрекет, хакім – әкім, қайла – айла* сияқты жарыспалы варианттардың әрбір сыңарын жеке-жеке мағынада жұмсайды. Сөйтпін Абай шығыс сөздерін қазақ лирикасын байытатын бірден-бір жалғыз және ең басты көз деп

есептемесе де, қазақ әдебитінің лексикалық нормасында бұрыннан еніп, қалыптасқан араб-парсы сөздерінің мол қорының болуын құптаған, олардың қолданысын құбылтып, поэтикалық тіл айналымын қатыстыру, мағыналарын не тарылтып, терминге айналдыру (Мысалы, насихат, хат, кедей сөздері) не кеңітіп, полисемияға – көп мағыналы сөзге айналдыру (мысалы, өнер, қызмет, ғылым, харекет, сипат сөздері), олардан синонимдік қатар түзіп, семантикалық үстеме ренктер беру (*харекет, әрекет, ғашық – асық, гаділет – әділет, заман – замана*) стильдік мақсатта қолдану принциптерін ұстаған. [4, 89-153 бб.]. Абайдың араб-парсы сөздерін пайдалануында түркілік жазба әдеби дәстүрдің әсері де жоқ емес.

Сөйтпін шағатай сөз құрылысы, араб, парсы, татар тілі, қысқаша айтқанда, әр алуан тіл, сөз, сөйлемдермен қазақтың әдеби тілі шұбарланып, бұл салтқа айнала бастаған кезде Абай әдебиет майданына шығып, қазақ тілін бұзушыларға қарсы күрес ашты. Ана тілін аса қадірлеп, таза сақтауға күш салды. Тіл тазалығы жөнінде де ұлы ақынның орны ерекше. Сондықтан бұл мәселе шығармаларындағы шет тілге ерекше тоқталуды керек етеді.

Басқа тілден енген сөздер, әсіресе өлеңдерінде аз кездеседі. Басқа ақындардың сөздіктерімен салыстырғанда, Абайдың өлеңдеріндегі араб, парсы сөздері жоқтың қасы деуге болады.

Сол дәуірді алғанда, Абай өлеңдерінде шет сөз мүлде кездеспей, тап-таза қазақша неге болмайды десек, қателескен болар едік. Өйткені тілдің жалпы даму заңы мұны көтермейді, ол – бір. Екінші, ол дәуірде кейбір шет сөздің кірігуі табиғи заңды еді. Міне, осылай қарасақ қана Абайдың шет тілдерді қолдану мәселелерін дұрыс түсінуге болады.

Болашағы зор, талантты ақын өзінің жастығына қарамай, шығыстың сұлу лирикалы поэзиясына еліктеп, «Науаи Сағди, Фирдауси», «Иузи – рәушан, көзі гәуһар» атты жұртқа мәлім өлеңін жазды.

Бұл өлеңдерінің екеуі де шын мәнінде шағатай әдебиетіне еліктеген өлеңдер. Өлеңнің өлшеуі де, ұйқасы да өзінің үлгі еткен шығыс ақындарының түрлеріне дәл келеді.

«Шығыс ақындарша»

«Иузи – рәушан, көзі гәуһар,
Ләгилдек бет үші эхмәр,

Тамағы қардан әм биһтар,
Қашың құдрет, қолы шигә». [5, 35-б.].

1. *Раушан, рушан* (парсыша) – жарық, айқын, әдемілік.

2. *Гауһар, жауһар* (парсыша) – асыл тас.

3. *Лағыл* (арабша) – асыл тас. Лағылдек – лағылдай.

4. *Әхмәр* (арабша) – қызыл.

5. *Биһтар* (парсыша) – бетер, жақсырақ. Бұл жерде қардан да ақ деген мағынада.

6. *Құдрет* (арабша) – күш. Бұл жерде ерекше жаратылған деген мағынада. 7. *Шигә* (парсыша) – әдемі, сұлу.

Әр жолының екі бунақ, 8 буынды болып, ұйқасы (а, а, а, в, а, а, а, в) болып отыруы - шығыс әдебиетінде көп кездесетін ұйқасты айнытпай қолдану емес пе? Әңгіме тек бұл ұйқасы мен ырғағында емес, осы төрт жолдың өзінде толып жатқан араб, парсы сөздерін қолдануымен және «Юзі раушан, көзі гауһар», «лағылдек бет» тәрізді метафораларды қолдануында көп сыр жатыр. Бұл бір жағынан Абайдың тек қана еліктеуші, шығыс әдебиетіне әлі сын көзімен қарай алмай, өз халқының әдебиет тарихындағы өз міндетін әлі ашық түсіне алмаған жас екенін көрсетсе, екіншіден, шығыс әдебиетіндегі көп қолданылып, өзінің көркемдік қасиетін жоғалтпаса да, дағдыға айналған теңеу, эпитеттерді жаңалық біліп, құшағын аша түсуі де Абайдың шығыс әдебиетін әлі меңгеріп жетпегендігін көрсететін еді.

«Әлифби» өлеңі

«Әлифдек ай йүзіңе гибрат еттім,
Би, бәләи дәртіңе нисбәт еттім.
Ти, тілімнен шығарып түрлі әбиат.
Си, сәнаи мәдхия хурмәт еттім». [5, 37-б.].

1. *Гибрат* (арабша) – үлгі, өнеге, нақыл, мағына.

2. *Бәләи* (арабша) – пәле, қиыншылық.

3. *Нисбәт* (арабша) – байланыс, бір нәрсемен байланыста болу. Бұл арада ем таптым деген мағынада.

4. *Дәртіңе* (дәрд) – түп мағынасы ауру, азап шегу; өлеңдегі мағынасы – ғашық болып дерттену.

5. *Сәнаи* (арабша) – сұлу, әдемі, шебер.

6. *Мәдәм, мәдхия* (арабша) – мақтау, өлең, ода. «Әлифби» өлеңін жоғарғы айтылған екі өлеңнен алты жыл кейін 1864ж. жазды.

Бұл өлең білім жағынан болсын, шығыс әдебиетін меңгеруі, тануы жағынан болсын, қазақтың өз әдебиетіне бейімделуі жағынан болсын, Абайдың жасаған үлкен адымы болатын. «Әлифби» өлеңі алдындағы екі өлеңнен арабша-парсыша сөз қолдану жағынан еш айырмасы болмаса да, ырғақ, ұйқасы жағынан мүлде өзгеше. Алдыңғы ғаруз өлшеуімен жазылса, соңғы «Әлифби» өлеңі – бас бунағы 4 буын, ортасы 3 буын, аяққы бунағы 4 буын болып келетін қазақтың қара өлеңінің бір түрі.

Әдебиеттер

1 Сыздықова Р. «Қазақ әдеби тілінің тарихы». Алматы. 2001ж., 199-б.

2 Ысқақов А. «Абай тілінің сөздігі». Алматы: «Ғылым». 1968 ж.

3 Сыздықова Р. «Абайдың сөз өрнегі». Алматы: «Санат» 1995 ж.

4 «Абай», II том. Алматы: «Жазушы». 2005ж., 89-153 бб.

5 «Абай», I том. Алматы: «Жазушы». 2005ж., 35-37 бб.

6 Көпіш Ә., Мұзафарова Г. «Қазақ халқының тарихи тұлғалары». – Алматы: «Өнер». 2011ж., 14-23 бб.

7 www.kazakhadebieti.kz/index.php?option=com_content.

С.Б. Бөрібаева

Особенности употребления арабизмов в произведениях Абая

В данной статье рассматриваются особенности употребления арабизмов в произведениях великого казахского поэта Абая. **Ключевые слова:** произведение, стихотворение, заимствованные слова, язык, изменение, литература, культура.

S.B. Boribayeva

Arabic words in the works of famous Kazakh poet Abay

In this article the peculiarities of use of Arabic words in the works of famous Kazakh poet Abay Kunanbayev were considered. **Key words:** works, poem, adopted words, language, changes, literature, culture.